

Hardingfeleverkstaden på Sandland – *ei lokal næringsverksemd*

Bjørn Sverre Kristensen

Abstract

On the farm *Bratt-Sandland* (*Steep-Sandland*) in the municipality of Kviteseid in Telemark, Norway, there were two generations of fiddle makers: Aasmund Sandland (1854–1932) and his brother Endre Endresson Sandland jr. (1877–1926), and the latter's son Endre Endresson Sandland, called «Big-Endre» (1899–1974). Spanning approximately 1875 to 1970, they ran a workshop producing over 900 Hardanger fiddles plus bows and cases, which they mostly sold by mail order. They also repaired and rigged Hardanger fiddles and violins. Production, sales and repairs are documented in their notebooks. The Sandland family has also kept the entire workshop, with some finished and unfinished instruments, orders and other correspondence, certificates of merit, medals and diplomas. Fiddle building, repairing and rigging was for many years the main source of income for the family, who lived on a small farm where the agricultural livelihood often could be meagre. A fiddle maker's workshop can thus provide information about a local cultural-based industry, the people behind it and the society surrounding it.

Innleiing

Pa garden Bratt-Sandland i Brunkeberg, Kviteseid i Vest-Telemark, har det

i minst to slektsledd vore felemakarar; Aasmund Sandland (1854–1932), broren Endre Endresson Sandland jr. (1877–1926), og Endre Endresson Sandland (heretter kalla «Stor-Endre», 1899–1974; sonen til Endre). Over eit tidsspenn frå ca. 1875 til ca. 1970, drifta dei ein felemakarverkstad som resulterte i over 900 hardingfeler, ein del bogar og feleskrin. Samstundes vølte (rigga og reparerte) dei hardingfeler og feler. Gjennom notatbøker er produksjon og sal dokumentert ved at kvar fele som Aasmund og Endre laga er registrert ved namn på kjøpar, og i Endres tilfelle, kor kjøparane budde. Reparasjonane og feleskrina som Endre gjorde, er òg registrerte i ei notatbok på same vis. I denne verksemda var felemakarverkstaden sentral. Sandlandslekta har tatt vare på verkstaden, i tillegg til ferdige og uferdige instrument, medaljar, heidersteikn, attestar, tingingsbrev og korrespondanse. Produksjon av hardingfeler og reparasjon av instrument blei i mange år den primære næringsvegen på Sandland. Med verkstaden som base for det daglege arbeidet med felemaking¹, klarte sandlandkarane å skaffe seg eit økonomisk utkomme. Ein felemakarverkstad kan soleis fortelje mykje om ei lokal kulturbasert næring, samfunnet rundt, og personane bak.

Problemstilling:

- På kva vis kan felemakarverksemda kaste lys over kulturelle og økonomiske sider ved eit lokalsamfunn i Noreg, her representert ved fjellbygda Kviteseid i perioden 1850–1950, der næringsgrunnlaget stort sett var gards- og skogdrift?
- Kva kan verkstaden og verksemda fortelje om sandlandkarane, deira evner på ulike felt, deira økonomi, og om deira posisjon i lokalsamfunnet?

Metode:

Eg har i all hovudsak brukt *kvalitativ metode*. Eg meiner at kvalitativ metode er best egna for å svare på spørsmåla i problemstillinga av di felemakarverksemda på Sandland utgjer eit avgrensa felt der tolking av meiningsinnhaldet i kjeldene er sentralt. *Kvantitativ metode* (i avsnittet om inntekter av felemakinga), har eg nytta for å greie ut om funna og gje ei

1. Med felemaking forstås ein: bygging av hardingfeler, laging av buer, strenger, skrin, reparering, vøling (rigging og justering av instrument).

betre forståing av grunnane bak dei. I tillegg har eg gjort feltarbeid på garden; fotografering og registrering av leivningar (gjenstandar frå verkstaden), samt intervjuar etterkomarar om tilhøve knytt til garden og lokalsamfunnet og om dei einskilde felemakarane. Eg har òg studert lokalhistoriske utgjevnader (bygdebøker, utgjevnader om handverk, studiar over næringsgrunnlaget på gardar), og talmateriale frå Statistisk Sentralbyrå. For å skape eit overblikk over produksjonsomfanget og korleis verksemda var organisert, har eg registrert gjenstandane frå felemakarverkstaden, og forsøkt å bestemme om dei er kjøpte eller heimelaga². For å vurdere kva rolle felemakarverksemda spelte for sandlandkarane har eg sett på det økonomiske utbyttet og prøvd å samanlikne det med utkomet av gardsdrifta. Eg har òg sett noko nærare på andre profesjonsmessige, kunstnarlege, og kulturelle sider hos sandlandkarane for å vurdere deira tilhøve til lokalsamfunnet. Eg har, etter tillating av etterkomarar, fått tilgjenge til skriftlege kjelder som notatbøker, einskilddokument og avisartiklar i deira eige. Framkomsten av forskingsdata er soleis i hovudsak gjort ved bruk av semi- eller ikkje-strukturerte intervju, og diskurs- og tekstanalyse.

Verkstaden på Sandland

På garden ligg det att ei rad gjenstandar frå felemakarverkstaden, mellom anna verktøy, spesialinnretningar, arbeidsbenk, uferdige og ferdige instrument, berekasse, feleskrin og boge i tillegg til notatbøkene, korrespondanse, tingingsbrev, attestar, og heidersteikn, som forfattaren har belyst i ein tidlegare artikkel³. Nokre av gjenstandane frå verkstaden som til dømes knivblad, stemjarn, sylar, skrapar, hoggjarn, kan ha vore laga av felemakarane. Andre, som til dømes spesialhøvlar, sager og ein del kjemikalier til framstilling av lakk, må vere kjøpte.

2. Eg har i ein tidlegare artikkel belyst korrespondanse, heidersteikn med meir.
3. Kristensen, Bjørn Sverre: *Hardingfelelene på Sandland*, i Musikk og tradisjon, Novus forlag nr. 28, 2014. (48 s.)

Innvendig sargform

Utvendig sargform

Produksjon av hardingfeler, ei kort oversikt

Den tidlegaste produksjonen av feler med understrenger finn ein på Vestlandet, i Hardanger, med den såkalla «Jaastad-fela», datert 1651, etter Ole Jonsson Jaastad (f. 1621) (Aksdal 2009: 91), samt i felene til Isak Nilsen Botnen (f. 1669) og sonen Trond Isaksson Flatebø (f. 1713), dei sokalla «Isak-felene» og «Tronda-felene». Desse hadde høg kvalitet, og ble spreidd austover mellom anna gjennom sal på marknadene i Lærdal, Røldal og på Kongsberg (Aksdal 2009: 55). Soleis blei hardingfela spreidd til dei områda der instrumentet etter kvart kom til å bli det dominerande: Vestlandet, Telemark og austover til Valdres. *Seinare overtok Telemark leiarrolla i hardingfelebygging (Norges kulturhistorie 1983: 304)*. Karl Mathiesen Rue (f. 1742) frå Kviteseid og Olav Gullbekk (f. 1754/55) frå Seljord er dei to tidlegaste hardingfelemakarane i Telemark som det finst feler etter, men det er ikkje før i første halvta av 1800-talet at einskildpersonar og slekter gjer seg gjeldande som storprodusentar. Slekta Helland-Steintjønndalen trer først fram i generasjonen etter Rue og Gullbekk. John Eriksson Helland frå Bø (f. 1790), sonen Erik Johnsen Helland (f. 1816) og broren Ellev Johnsson Steintjønndalen (f. 1821), dannar utgangspunktet for ei slekt som laga hardingfeler fram til 1970-talet, altso parallelt med sandlandkarane. For å få eit

klarare bilete av korleis felebygginga stod i Telemark i generasjonen før Asmund og Endre, lyt ein gå til Erik Johnsson Helland og Eilef Johnsson Steintjønndalen.

Erik Johnsson Helland er ofte kalt den moderne hardingfelas far, og et stort antall av de felemakerne som etterfulgte ham, tok utgangspunkt i hans hardingfelemodell og feledekor. Helland videreførte sammen med sin bror Eilif Johnsson Steintjønndalen først og fremst den eldre telemarksfela, som var ekstremt lita og høyt hvelvet, til et moderne instrument som lå nærmere samtidens ledende fiolinmodeller (Aksdal 2009: 127 i Kristensen).

Kva ideal som var førande for denne felemodellen kan summerast opp slik: Ein lengre, breiare og mindre kvelva korpus. Som regel fire understrengar, rosing på lok, botn og sarg som stiliserte akantusrankar, og nokre gongar med skjellegne holkilar, eit detaljert skore og forseggjort løvehovud, nokre gongar med innlagt perlemor og som regel med gullmåla manke og krølla tunge, gripebrett og strengehaldar ornamentert med gjentakande felt av horn, bein og perlemor i eit stilisert rosemonster (Kristensen 2014: 87).

Spelemannen Leiv Øysteinsson Sandsdalen (f. 1825), Seljord, var òg snekkar, treskjerar og hardingfelemakar (Flatin 1976: 501). Halvor Knutsen Bringsvær (f. 1855), Vinje, var òg spelemann og gjorde mellom 70 og 80 hardingfeler (Øygarden i Vaa 1994: 84). Olav K. Venås (f. 1877), Gransherad, laga feler i langt mindre skala enn helland-steintjønndalen- og sandlandkarane, men han blir, ved sida av Olaf G. Helland, rekna som ein av

dei fremste hardingfelemakarane i Telemark. Han laga mykje av reiskapen til felemakinga sjølv (Nisi 1985: 7–14). Nemnast òg må spelemannen Kjetil Flatin (f.

Hardingfelehalsar frå grovspikka til ferdig spikka.

1879), Seljord, og Jon Tjønn (f. 1899), Tuddal, som båe gjorde omlag 200 hardingfeler kvar. Produksjon av hardingfeler har vore om ikkje ein utbredt næringsveg i Telemark så i det minste ein næringsveg som kan ha sikra felemakarane eit visst utkome.

Kviteseid, ei fjellbygd i Vest-Telemark

Frå ei skildring i Kviteseid Bygdesoge⁴ kan ein slutte at bygda er prega av det skrinne jordsmonnet og det sparsame arealet av dyrka mark. Bygdeboka nemner jordbruk, feal og skogbruk som dei viktigaste næringsvegane. Presset på jord og eigedom blei etter kvart stort grunna auke i folketalet, og mange av gardane blei oppdelte med tilsvarande nedgang i driftsinntekter. Mange er tungdrivne med hellande jorder som gjer ljåslått nær sagt einaste brukbare metode for innhausting, noko som Olav O. Aasmundtveit (f. 1932), barnebarnet til Endre Endresson Sandland jr., fetter til Endre Sandland (sonen til Stor-Endre, kalla «Vesle-Endre», 1929–2016), fortel om:

«Nystogo Sandland», som garden ofte vart kalla, var ein bratt og tungdriven gard, og kravde mykje kroppsleg slit. Dei hadde ikkje hest, og høyet måtte til dømes berast på rygg opp til løene på garden. På slike småbruk hadde dei ikkje råd til hest. Den ville krevje altfor mykje fór og stille liv i stallen i forhold til dei arbeidstimane dei hadde bruk for han. I alle slike grender med 4–5 småbruk var det gjerne berre éin av gardane som heldt hest, og han og eigaren hjelpte til med pløging, tømmerkøyring og anna tungarbeid på dei andre gardane. Dei som fekk hjelp, arbeidde tilsvarande tal timar på hesteeigarens gard. (...) Slik var det også i mi grend, «Åsmundtveit-grendi». (...) Dette var ein innarbeidd skikk, hundrevis av år gamal, som gjorde kvardagen lettare, (...).⁵

Det var lite industriutvikling i Vest-Telemark. Å forlate bygda til fordel for byen eller Amerika var difor einaste utveg for mange. For andre var det turvande å finne ein næringsveg som ikkje var tilknytt gardsdrift. Å lage hardingfeler kunne vere ei løysing. På spørsmål om felemakarverksemda var eit hovud- eller bi-arbeid for sandlandkarane svarar Vesle-Endre slik: «Det blei ein mellomting på ein måte. Gardane var så oppdela på den tidi så dei måtte

4. Kviteseid Bygdesoge, bind 2, Gardssoga (Bakken, 1962: 15)

5. Aasmundtveit, Olav O., epost til forfattaren, datera 20. november 2016.

ha noko anna til inntekt».⁶ Demografiske faktorar på 1800-talet, med auka bruksdeling som resultat, gjorde utkomet av gardsdrift stadig dårlegare:

(...)1800-talet var på mange vis ei omveltingstid i norske bygder, også i Telemark. Den kraftige folkeauken gjorde seg gjeldande over alt, og ein konsekvens av den var at det voks fram ein gruppe av såkalla *busmenn*. (Jonsson og Solberg 2011, s. 87–88 i Kristensen s. 98). Eit stykke på veg kunne det nok skaffast rom til fleire gjennom bruksdeling på gardane, men det var avgrensa kor langt dette kunne rekke (...). (Olsnes 1987, sitert i Jonsson og Solberg 2011: 88.)

Denne oppdelinga i mindre bruk blei gjeldande for sandlandgarden òg:

Dette Sandland har omlag 18 mål dyrka jord og 7 mål innmark og 200 mål utmark. Jordet er her også noko bratt og tungdrive med ljåslått ein del⁷ (i Kristensen 2014: 98).

Sandlandgarden undergjøkk fleire oppdelingar i eigarpartar. Den første var i 1609, då Bratt-Sandland blei til *Nordigard* og *Suigard*. I 1828 fekk Nordigard ein part utskild som *Uppistogu*. I 1846 blir Suigard delt i *Nystogu* og *Suigard*. Det var på Nystogu at sandlandkarane og felemakarverksemda seinare heldt til. Faren til Aasmund og Endre, Endre Knutson Svolsbru, eigde både Nystogu og garden Su-Sandland som låg lengre ned.⁸ Dette forklarar det Vesle-Endre fortel om at Sandlandgarden på den tida var oppdelt slik at bruksinntektene på kvar part var små.⁹ Felemakarverksemda kom derfor hovudsakeleg til å bli sandlandbrørnes økonomiske fundament, i mindre grad gardsdrifta.

6. Endre E. Sandland («Vesle-Endre, 1929–2016»), på garden Sandland, i samtale med forfatteren 23. oktober 2010.

7. Ættesoga, familieband til Kviteseid. URL: <http://www.soge.kviteseid.no/note.php?nid=N483&ged=Kviteseid.GED> Tilgang 030313

8. Samtale med Øystein Sandland, 27. juni 2016, på garden Sandland.

9. Endre E. Sandland («Vesle-Endre, 1929–2016»), i samtale med forfatteren 23. oktober 2010.

*Snekke på Aasmundfele med påskrifta
«Liv og leik»*

Aasmund Sandland

Aasmund var nest eldst av dei ti borna til Aasne Hakesdotter Breidalen (f. 1829) og Endre Knutson Svolsbru (f. 1818). Aasmund var fødd på garden der han òg døydde, 78 år gamal. Aasmund hadde ikkje odal, så han lærte fleire handverk i oppveksten. Ein grunn til at han starta med felemaking, kan vere at han i ungdomen gjekk i lære som spelemann. I ein avisreportasje fortel Vesle-Endre at «Han (Aas-

mund) lærde slåttespil av Leif Sandsdalen og Olav Tjønnsstaul (f. 1848). (...) Han dreiv og øvde på slåttane slik at han kunne få dei so ekte som råd».¹⁰ Det er nærliggjande å tru at Aasmund lærte å bygge hardingfeler av Sandsdalen. Aasmund var òg hos felemakaren Knut Eilevsson Steintjønndalen i Bø og lærte seg felefarging, noko han betalte 200 kroner for. Kan hende Aasmund hadde lært seg noko felearbeid der òg. Dette lærde han vidare til broren Endre.¹¹ At Aasmund skulle ha betalt Knut Eilevsson Steintjønndalen heile 200 kroner for å lære seg felefarging og kanskje noko felearbeid, tydar på at han arbeidde målmedviten for å lære seg handverket. Når han gjorde dette, er noko usikkert, men ut frå det Vesle-Endre seier i samtalen: «Det var i den tidi dei gjekk over frå dalar til kroner», kan det tyde på midten av 1870-talet. *Den skandinaviske myntunion* blei oppretta i 1873. Noreg gjekk inn i myntunionen to år seinare, i 1875.¹² Då var Aasmund 21 år. Det er nærliggjande å tru, som Vesle-Endre nemner i samtalen, at Aasmund fleire gonger må ha vitja Knut E. Steintjønndalen. Men for å

10. Reportasje av Harald Oppebøen for *Telemark Tidend*, 4. april 1987.

11. Endre E. Sandland («Vesle-Endre, 1929–2016»), på garden Sandland, i samtale med forfattern 23. oktober 2010.

12. http://no.wikipedia.org/wiki/Skandinaviske_myntunion

kunne ha nytte av felefarging, må han først ha lært seg å bygge hardingfeler. Det er her Leiv Sandsdalen truleg kjem inn i bildet, kan hende på første halvta av 1870-talet. Den eldste Aasmundfela som er registrert finst på Ringve Musikkmuseum og er frå 1894¹³, og då var Aasmund 40 år. 1894 var det året då veslebroren Endre selde si første hardingfele, og han hadde gått i lære hos Aasmund.

Aasmund var både smed, tømrrar og felemakar.¹⁴ Han tok på seg noko oppdrag med timbring. (...) Han tok på seg slått uppi bygdan, (...) og hjelpte med gardsbruket heime. Han ordna seg med alt sjølv, og hadde egen hushaldning, (...) Felemaking lærde han seg i ungdommen, og var interessert i dette. Når det kom folk til gards spurde han om det var felemakaren eller smeden dei ville treffe. Det var Endre som åtte garden. Aasmund blei tilbydd garden seinare, men då hadde han blitt så ut i alder og år, og kome så godt i gang med felearbeid, at han ville ikkje overta.¹⁵

Det var altså Aasmund som starta og utvikla felemakarverkstaden på Sandland. Det er nærliggjande å tru at han laga ein del av verktøya sjølv, til eksempel knivar, skavejern, sylar, sargformar med meir. Som tømrrar og smed hadde han gode føresetnader for å lage eigne verktøy og å sette i gang med felemaking, etter å ha lært seg det grunnleggjande handverket. Spelemann var han òg. Denne givnaden for musikk kom godt med som hardingfelemakar av di det var naudsynt å prøvespele nylaga instrument eller dei han hadde inne til reparasjon og vøling. Slåttespelet må òg ha vore ein viktig føresetnad for kontakten med spelemennene som utgjorde kundegrunnlaget hans. Slåttar etter Aasmund Sandland lever framleis kvar i hardingfelemusikken, til dømes *Gangar etter Aasmund Sandland*¹⁶ og *Ramskeid-Fyla*¹⁷, også den ein gangar. Etter kvart er det felemakinga som peikar seg ut som hovudverksemda. Dette må ha gjeve eit så godt inntektsgrunnlag at han vel ikkje å overta garden då han fekk tilbod om det. Eit døme på ryet han

13. <https://digitaltmuseum.no/011022849601/hardingfele> (tilgjenge 23.08.17).

14. E-post frå Øystein Sandland 15. november 2011, med spørsmål frå forfattaren, som han har stilt faren, Endre Sandland.

15. Endre Endresson Sandland (Vesle-Endre) fortel om Aasmund via sonen Øystein Sandland.

16. Hardingfeleverket band 7, nr. 167 (etter Torleiv Lykkja, Seljord, Telemark)

17. Hardingfeleverket band 7, nr. 121b (etter Eivind Mo, 1904)

etter kvart opparbeidde seg som felemakar finst i attesten som den kjende spelemannen Knut Johnsson Heddi (f. 1857) frå Hylestad i Setesdal skreiv til han i februar 1899. Heddi hadde kjøpt fire hardingfeler av Aasmund, som då hadde rundt 25 års røynsle som hardingfelemakar. Den siste fela Heddi kjøpte, var tydelegvis svært god; han peikar på vellukka konstruksjonsdetaljar og fortel kva han synest om ho:

Mest
 Ersa me a aaseig at den fela, eg heve
 av Aasmund Sandlands arbeid
 hadde den venaste og beste harang-
 fela eg heve truffet på. I de enkelte
 kan eg aaseie at han heve vore
 heldig og forstende og benytte den
 beste material tilfange.
 Boksen heve truffet mi fela aa
 vere reent over tinnen me passe-
 skaaring so renningen inngje
 ganze tvers i boksen. Løst
 a au av beste slagge stavve, kloyst
 me jamne aarvaktner i de
 heile. Noj som kver skruve a
 infatta vil skje so fela var jamn
 i de heile. De som fela hebt
 vinne framum ette mi roynsle
 a de i: at den lute byder, Meskan
 og mjukare gniffi i de eg
 heve vonda. so lgt og liggjette

at det grove og fine toner svare
 godt i kvorene, so den kan
 brukast si de beste stil.
 Maatta de farre lykkast Aasmund
 og gjere fleire slike, so vi arbeid
 bjoe seg sjart
 Bjørn Kristensen
 Knut J. Heddi
 i februar 99

Attesten frå Heddi, side 1 og 2.

Aasmund Sandland bygde, etter eigne notat, i alt 366 hardingfeler, og reparerte og vølte eit ukjent tal.

Endre Endresson Sandland jr.

Endre var den yngste av dei ti i barneflokk. Aasmund var 22 år eldre enn

Endre. «Han blei som ein far for bestefar, langbestefar var bare 10 år då far hans døydde, så Aasmund tok seg mykje av Endre».¹⁸ Denne utsegna syner det nære tilhøvet som må ha rådd mellom dei to brørne, med storebroren som lærar både i felemaking og i slåttespel. Når denne læretida startar er usikkert, men truleg var det på slutten av 1880-åra, nokså snart etter at faren døydde. I den før nemnde reportasjen frå 1987 fortel Vesle-Endre at «Endre var ein betre dansespelemann, og spela fleire strok rundt i grend og gard». Dette tyder på at slåttespel kan ha vore ei brukeleg inntektskjelde. I 1894, sel Endre, i følgje notatboka, si første hardingfele. Han var då berre 17 år gamal. Same året gjer han sine første reparasjonar av feler, og året etter sel han sitt første feleskrin, i følgje den andre notatboka som er att etter han. Inntekter frå sal, reparasjonar, tillaging av feleskrin, og frå speleoppdrag, gjer at han to år seinare, 6. juli 1896, kjøpte Sandlandgarden for kr 2.948.¹⁹ Då hadde han vore aktiv som felemakar i to år. Tre år seinare, 10. januar 1899, gifter han seg med Margit Torbjørnsdatter Omland (f. 1879). Same året blir sonen Endre (*Stor-Endre*) fødd. Endre arbeider både som felemakar, har speleoppdrag, skjøttar garden og reiser på handelsferder saman med storebroren. Med den store produksjonen hans kan ein slutte at felemaking må ha vore ei god inntektskjelde, med verkstaden på garden som senter for verksemda. I 1909 vinn han bronsemedalje for ei hardingfele på utstillinga til Den Norske Husflidsforening i Kragerø, og 1911 får han gullmedalje for nok ei fele, nå på Norges Husflidsforbunds utstilling i Skien. Med desse to utmerkingane syner Endre at han er i toppsjiktet blant hardingfelemakarar. Eit anna døme på posisjonen Endre hadde opparbeidd seg, finst i eit brev frå Arne Bjørndal (f. 1882), datert Bergen 14.8.1914, der han spør om han ikkje kan bli eineforhandlar på Vestlandet av Endrefeler. Bjørndal var ein landskjent spelemann og innsamlar, og var sentral i dei ulike hardingfelelaga på Vestlandet. Endre hadde då vore felemakar i 20 år, og Bjørndal må ha hatt høge tankar om dugleiken hans. Arne Bjørndal kjøpte gjennom åra heile 49 hardingfeler av Endre. Det ser ikkje ut til at Endre gjekk med på forslaget, men fortsette med sal til einskildpersonar, både på Vestlandet og andre stader. Endre fekk ein nokså kort karriere som

18. Endre E. Sandland intervju av Harald Oppebøen i *Telemark Tidend*, laurdag 4. april 1987.

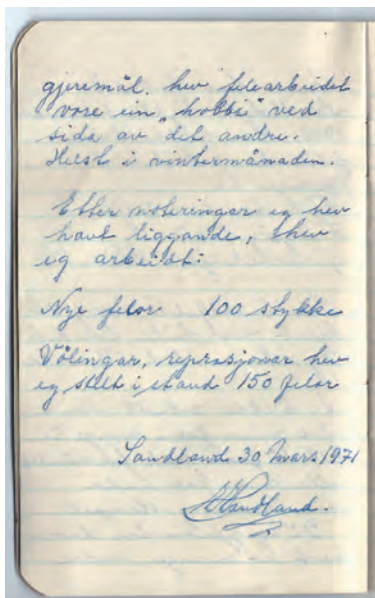
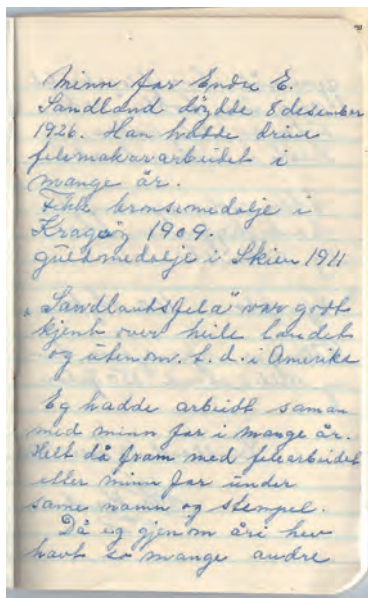
19. Ættesoga, familieband til Kviteseid. URL: <http://www.soge.kviteseid.no/note.php?nid=N483&ged=Kviteseid.GED> Tilgjenge 030313.

hardingfelemakar. Han døydde berre 49 år gamal. Han laga 456 hardingfeler, gjorde 200 reparasjonar, og laga ei ukjend mengde feleskrin.

Endre Endresson Sandland

Sonen til Endre, Endre Endresson Sandland (*Stor-Endre*), dreiv verkstaden vidare. Nokre einskildnotat ligg att på garden, mellom anna ei handskriven liste på 34 namn, dei fleste av dei på spelemenn som truleg har kjøpt feler av han, og om lag 20 brev med ulikt innhald knytt til verksemda. Om korleis han tok hand om verksemda etter at faren døydde, finst i eit handskrive memorandum²⁰ datert 30. mars 1971.

Stor-Endre sine opplysingar om at Sandlandfelene blei spreidd over store delar av landet og til Amerika, finn ein belegg for mellom anna i tingingsbrev og i notatbøkene til Aasmund og Endre. Ut frå memorandumet kan ein slutte at Stor-Endre, etter å ha fått ei solid trening i faget i åra han

Memorandum side 1 og 2.

20. Oppteikning datert Sandland 30. mars 1971, i Sandlandslekta si eige.

arbeidde saman med faren og onkelen, har arbeidd sjølvstendig som felemakar. Ifølgje memorandumet har han produsert færre feler, men reparert og vøla fleire, noko som kan ha vore mindre tidkrevjande. Dette kan henge saman med det han skriv om dei andre gjeremåla sine (spelemann, gardbrukar og slaktar).²¹ Sjølv om Stor-Endre er blitt ein røynd felemakar, nemnar han at verksemda har vore ein hobby. Av det kan ein slutte at hardingfeleproduksjon ikkje lenger var hovudnæringa på garden. At felearbeidet no blir lagt til vintermånadene, kan tyde på at gardsarbeid og anna verksemd har overteke som hovudinntektskjelde. Den følgjande brevveksling mellom Stor-Endre og firma Olaf T. Ranum i Trondheim, datert 11. mai 1927, vitnar om ein aktiv og dugande felemakar i tidlege år (se ill. s. 94).

Dette blir følgt opp av Stor-Endre i eit brev datert 26. mai, og i svaret frå Ranum i Trondheim datert 3. juni 1927 (s. 95, 96).

I brevvekslinga går det fram at faren òg har levert hardingfeler til Ranum, sjølv om det ikkje ligg att dokumentasjon på garden som syner det. Vidare at Stor-Endre får opplyst prisen på *korpusser uden dæk*, det vil seie felekroppar utan lok. Han har med andre ord forenkla produksjonen ved berre å lage hardingfelelok og så montere dei på vanlege felekroppar. På garden ligg det att to slike *Ranum-korpusar*. I ein faktura frå Ranum datert Trondhjem 31.02.28, tingar han 5 korpusar og 24 fiolinskruar (stillepinnar). Dette syner at Stor-Endre heller ikkje lagar stillepinnar; alt for å spare tid, slik det kjem fram av memorandumet.

21. Kjelde: Øystein Sandland, samtale 27. juni 2016.

Olaf T. Ranum
Musik-Etablissement
Grundet 1899.

❖ **Trondhjem** ❖

Riks-telefon: fb: 905
Telegramadr.
Musikranum.

Telegraphie
Codes used english:
A.B.C. Code 5^e Edition.

Correspondance
Norsk, Tysk,
Engelsk, Fransk.

IMPORT - EXPORT.

Musikinstrumenter
Musikaler.

Forretningslokaier,
Kontor & verksted:
Olav Tryggvassøns gt. 18.

BANK KONTO
Den Norske Handelsbank.

Trondhjem, den 11 Mai 1927

Herr. Endre Sandland,
Brunkeberg,
Ø. Telemarken.

Jeg fik for nogen tid siden fotografert Deres for-
skjællige Hardangerfele-modeller og mener nu at faa lavet klicheer av
samtlige eller enkelte og reklamere endel for Deres violiner. Da De
formodentlig nu har reducert Deres priser, sender jeg Dem fotografieme
som jeg har nummerert og bedes De paa en speciel liste anføre de nu-
værende priser samt en liten beskrivelse av hvert nummer. Beskrivelsen
maa da spesielt gjælde utstyret og kvaliteten forøvrigt.

Jeg ber Dem om godhedsfuldt at gi mig Deres hurtige meddelelser
herom da jeg allerede i slutten av denne maaned mener at reklamere en-
del for Deres violiner.

Samtidig hermed bestiller jeg 2 stykker av Deres violiner. Da jeg
har en paa lager av den model jeg har nummerert med 3 kan De sende mig
1 Fele nr. 1 og 1 Fele nr. 5, men send dem ikke mot opkrav.

Opgjør for vort mellemværende sendes Dem i henhold til vedlagte
skrivelse.

I haab om snart at høre fra Dem; tegner
høiløstelsesfuldt
P. pr. Olaf T. Ranum.
Olaf T. Ranum

Brev frå Ranum.

Olaf T. Ranum
Musik-Etablissement
Grundet 1899.
❖ **Trondhjem** ❖

Rikstelefon: fb- 905.
Telegramadr:
Musikranum.

Telegraphie:
Codes used english:
A.B.C. Code 5th Edition.

Correspondance:
Norsk, Tysk,
Engelsk, Fransk.

IMPORT - EXPORT.
Musikinstrumenfer
Musikaler
Forretningslokaler:
Kontor & verksted:
Olav Tryggvassons gt.18

BANK-KONTO
Den Norske Handelsbank.

Trondhjem, den 3 Juni 1917

Herr. Felemaker Endre E. Sandland.
Brunkeberg.

Jeg er takkende i besiddelse av Deres skr. av 26
Mai og ser at Deres far døde i December maaned forrige aar. I denne
anledning maa jeg faa uttrykke min kondoliation.

Jeg ser De akter at fortsatte med felearbeidet og takker jeg
Dem for beskrivelserne av de forskjellige nummer. Det glær mig at
høre at De har sat ned priserna paa feleerna. Jeg gaar ut fra at
det er almindelige bruttopriser De har notert og at De, i likhet med
Deres far, vil indrømme mig 25% paa disse priser. Jeg mottar gjerne
omgaaende Deres bekræftelse herpaa, for at denne sak kan være i orden
før jeg naabegynder propagandan for Deres feleer. Som De vil be for-
staaet vil jeg gjennem mit blad forsøke at gjøre Deres feleer edn mere
kjendt rundt i landet og idetheletaget forsøke at faa interressen op
for dette vort nationalinstrument.

De fotografier jeg sendte Dem i mit forrige brev maa jeg nok
be Dem om at De omgaaende sender mig i retur, da jeg har bruk for
samme for utarbeidelse av klichéer. For tilfælde De skulde ha interes-
se av disse fotografier, saa vil jeg gjerne sende Dem et sst senere

efter anvendelsen til Klichees for mit blad.

Mine priser paa violinnaterials er nu gaat ned andel og priserne paa korpussar uten dek er nu folgende:

Nr.	690	691	692	693	694	695
kr.	5.00	6.00	8.00	10.00	12.00	16.00

Paa disse priser indrømmes Dem 25% rabat som falemaker.

Med hensyn til de 2 feiler som jeg i mit forrige brev bestilte, saa har det ikke absolut nogen hast, da jeg helst vil ha de feiler jeg da bestilte. De kan sende mig dem saa snart De faar de færdig.

I haab om snart igjen at høre nærmere fra Dem, anbefaler jeg mig og tegner

Køiarbejdsfuldt
P. pr. Olaf T. Ranum.

Olaf Ranum

1 80.00

2 10.00

3 12.50
paa klichee

4 nos. belegg med 1 st. ↑

5 belegg med rander i klichee borte i rosa.

Brev frå Ranum side 2.

Ranum-korpussar

Dei eldste tingingsbreva etter Stor-Endre for andre utanom firma Olav Ranum A/S er frå 1928, men truleg har han starta sal av eigne hardingfeler tidlegare, i og med at han hadde arbeidd saman med faren «i mange år». Tek ein utgangspunkt i perioden 1920 til 1971, laga han 100 hardingfeler. Dette er eit snitt på 2 feler i året, altså eit langt lågare tal enn kva ein finn hos Aasmund og Endre. Reparasjonar og vølingar, 150 i alt, ligg derimot høgt; som hos Endre, som då han var aktiv gjorde 200 reparasjonar. Dette stemmer overeins med det Stor-Endre skriv om at felemakarverksemda var ein hobby; det var nok enklare å reparere og vøle enn å lage nye feler, sjølv om han både tinga stillepinnar og korpusar utan lok. Det er ikkje funne noko samla register over nybygg og reparasjonar frå Stor-Endre slik faren og onkelen hadde. Produksjonen har truleg starta mens han var i ungdommen og ennå arbeidde i lag med faren sin.

Sandlandslekta, kulturelle impulsar, og slekta sin posisjon i lokalsamfunnet

I skriftet «Minne frå oppvekstári – sjølvupplivde eller meg fortalde» (ikkje publisert) skriv Olav O. Aasmundtveit om sandlandslekta:

Mor mi, Aasne (...) var fødd og oppvaksi på Sandland. (...) alle i sandlandætti var sterkt bundne til den gamle bygdetradisjonen, (og) kjende ei plikt til å føre denne vidare (...). Det gjaldt sed, skikk, talemål, dessutan å taka vare på og føre vidare kunnskap om hendingar i bygdi i gamal tid, om ætt og skyldskap. I det daglege samværet med mor i barneári fekk ein lære å kjenne den uppseding og kulturarv ho hadde med frå barndomsheimen. (...) Ho passa og på, slik ho hadde lært heime, at det reine, tradisjonelle bygdemålet vart brukt utan framand tilblanding.

Vidare fortel han om Aasmund og Endre:

Det blei sagt at Endre var ein betre dansespelemann enn Aasmund, men at Aasmund satt inne med mykje slåttekunnskap. Likeeins hadde han mykje kunnskap om ættene i bygda. Mange spelemenn kom innom både for å lære slåttar og for å få vølt felene.²²

22. Samtale med forfattaren 14. september 2016.

Desse skildringane kan tyde på at Sandlands-folka hadde ein høg grad av lokalkulturelt medvit. Dømet med talemålet gjer at ein kan anta at Aasne hadde fått denne haldninga inn «med morsmjølka», og at det var sjølvsaft for ho å føre det vidare. Denne lokalkunnskapen kjem mogelegvis òg inn når det gjeld slåttespelet til Aasmund. Oppfatninga om at han ikkje var nokon særskild god spelemann, blir tydelegvis vege opp for ved han tok seg mykje bry med å lære slåttane etter læremeistrane sine, tak for tak, tone for tone. Eit sitat frå Aasmund som følgjer ein av dei to nedskrive gangarane i Hardingfeleverket, «Gangar etter Aasmund Sandland, nr. 167», gjev ein indikasjon på det: «Slik spela dei denne gangaren, dei som i dag søv onde torva». Av dette er det rimeleg å slutte at Aasmund hadde høg vyrdnad for det tradisjonelle slåttespelet. At han lærte opp både veslebroren sin og, truleg, sonen hans igjen, kan òg peike i same retning. Utveksling av slåttar med andre spelemenn må òg ha funne stad. At den kjende spelemannen Eivind Mo (f. 1904) lærde seg gangaren *Ramskei-fyla* etter Aasmund kan vere eit døme på dette.

Organisering og inntekter av felemakarverksemda

I tingingsbrevna og korrespondansen etter Sandland-karane finn ein namn på ei rekkje kjende og ukjende spelemenn og musikkamatørar. Ein kan òg lese mange interessante diskusjonar, til dømes om klangen i felene, utsjånaden, om dei held stemminga eller ikkje, og korleis dei er til å spele på. I eit intervju i avisa *Varden* gjort av journalist Olav Bøe i 2004 gjev Vesle-Endre dette bildet av verksemda:

Eg hugsar dei fortalte at far bar med seg ei liti lørskeppe når han som smågut gjætte i heiane. Han grovspikka stillepinnar for far sin medan han traska slik omkring. (...) Dei tre felemakarane i slekta mi laga ganske like feler, men Aasmund skal ha hatt ei særprega rosing. (...) Mine forfedrar dei hogg tettåra fjellgran høgt uppe i bygda til feleloket. Og kubbane kløyvde dei i fire og let dei turke lenge før dei skar ut eigna materiale. (...) Dei fekk henta seg skjel frå elvemuslingar til innlegg i bruer og sjølve bruene var laga av svart geitehorn som dei skar groper i for innlegg av ornamentikken. (...) Det blir fortalt korleis det sto beinbetar i alle bergskorter rundt Sandland før i tida. Dette fordi dei også brukte bein – blant anna frå rein – til å pynte felene med og legge inn småbetar i ornamentikken. Og beina skulle vera så kvite som råd. Det var derfor dei sto så lenge ute i allslags ver og vind (Kristensen 2014: 99).

Aasmund må ha visst at etterspurnaden for hardingfeler var stor og at det å etablere ein felemakarverkstad på sikt kunne bere seg, noko dei mange produksjonsnummera vitnar om. Vesle-Endre fortel vidare:

Det var stor interesse for dette. (...) Det var ingen andre som dreiv med felemaking i området. Kjetil Flatin i Seljord gjorde det, men det var seinare. (...) Dei (Åsmund og Endre) hadde til reparasjon ein god del dusifeler.²³ Dei fekk mange tingingar. Det var i slutten av 1800-åra. Dei reiste på handelsferd i tidi etter våronna og fyrri slåttén. Dei hadde kassar på ryggen og reiste på ferd mellom anna til Setesdal, (...). Dei arbeidde kvar for seg. (...) Dei gjorde det grøvste saman, som å hente emne frå gran. (...) Dei arbeidde side om side i verkstaden, men ikkje saman. (...) Dei laga strengane sjølv. (...) Desse var spunne med grann sylvtråd på ei trevinde som dei stramma strengen på.²⁴

Desse opplysningane tyder på at Sandland-karane var aleine om å produsere hardingfeler i Kviteseid. Hovudtyngda av produksjonen til Kjetil Flatin ligg mot midten av 1900-talet og då var hardingfeleproduksjonen på Sandland på veg nedover. Ut frå notatbøkene til Aasmund og Endre, og til ein viss grad notatane som Stor-Endre etterlet seg, kan ein nokså nøyaktig berekne inntektene av verksemda. Notatboka etter Aasmund inneheld 18 sider med

namn på kjøparar og pris på kvar fele, til saman 366 produserte hardingfeler. Det er ikkje ført opp noko årstal for når han starta med sal og når han slutta å produsere og kor mange han laga pr. år, men om ein setter starten til 1875 og tenker at han heldt på til 1925 blir det i snitt 7 feler i året. Prisane varierte frå kr 18 til kr 110, til ein sum på kr 13.496. I tillegg har han oppført to reparasjonar på til saman kr 51, altså ein samla dokumentert sum på kr 13.547. For

Trevinde til å stramma strengen på.

23. «Dusifele»: noko nedsetjande dialektuttrykk i Telemark og Setesdal for vanleg fele.

24. Intervju med Endre E. Sandland, laurdag 23. oktober 2010, på garden Sandland.

å gje lesaren eit inntrykk av verdien av produksjonen, blir dei følgjande summene gitt i dåtidens kronebeløp og med tilsvarande kroneverdi frå året 2015. Med utgangspunkt i året 1925 svarar Aasmunds produksjon og reparasjonar til ein kroneverdi i 2015 på ca. kr 300.000.²⁵

Endre etterlet seg to notatbøker, *Uptegning av mine feler fraa 1894*, og *Uptegning av nokunlunde alle mine felereparasjonar og feleskrin fraa aaret 1894 og 1895*. Den første inneheld 456 byggenummer med namn og adresse på kjøparane. Prisane varierer frå kr 10 og til kr 200. Frå 1894 til og med 1916 produserer han 272 hardingfeler, som innbringar han kr 6.260. I notatboka om felereparasjonar og skrin finn ein 200 oppføringar. Frå 1894 og 1895 fram til 1917 ser oversikta slik ut: 114 oppføringar, kr 1.343,55. Legg ein til omsettinga av hardingfeler på kr 6.260 blir totalomsettinga på kr 7.603,55. Med utgangspunkt i året 1916 svarar det i kroneverdi i 2015 til ca. kr 295.000. Den følgjande oppstillinga er henta frå dei to notatbøkene hans og syner inntekta av den årlege hardingfeleproduksjonen (byggenummer) og reparasjonar / tillaging av feleskrin / vølingar i dei ti neste åra, frå 1917 til 1926 (siste byggeår), og omgjort til kroneverdien i 2015 (tabell neste side).

Den siste fela hans, byggenummer 456, blei ikkje seld. Den blei «i heimen», truleg i samband med at han døyddet det året.

Ein kan undre seg over den store skilnaden mellom Aasmund og Endre i tal på reparasjonar dei utførde. Utsegna til Vesle-Endre om at «når det kom folk til gards spurde han (Aasmund) om det var felemakaren eller smeden dei ville treffe», gjer det nærliggjande å tru at folk ikkje alltid kom for å kjøpe, men for å få instrument reparert eller vølt. I og med at Aasmund i tillegg til å vere felemakar også var smed og tømrrar, er det ikkje usannsynleg at han overlét storparten av reparasjonane til Endre. For Stor-Endre sin del kan ein utlede følgjande: Memorandumet frå 1971 fortel at han laga i alt 100 hardingfeler og reparerte/vølte 150 feler og hardingfeler. Dateringa *mars 1971* og forma på memorandumet; han skriv til dels i preteritum og i perfektum (*Etter noteringar eg hev havt liggande, hev eg arbeidt ...*), kan tyde på at han då hadde slutta heilt med felemaking, og at memorandumet

25. Utrekna på kalkulatoren for konsumprisindeks til Statistisk Sentralbyrå. <https://www.ssb.no/priser-og-prisindekser/statistikker/kpi/maaned/2016-08-10?fane=tabell#content> Tilgang 26.08.16. Den same kalkulatoren er brukt vidare.

<u>År:</u>	<u>Byggenr:</u>	<u>Sum kr:</u>	<u>Vølingar:</u>	<u>Sum kr:</u>	<u>I alt kr:</u>	<u>Verdi 2015:</u>
1917	273–01	2363	14	153	2516	kr 78 164
1918	302–327	3200	6	86	3286	kr 72 918
1919	328–353	3855	14	211	4216	kr 87 970*
1920	354–373	3402	11	504	4106	kr 74 548**
1921	374–388	2475	8	313	2788	kr 54 134
1922	389–399	1455	5	107	1562	kr 36 395
1923	400–410	1590	13	316	2106	kr 52 575***
1924	411–424	1790	13	224	2014	kr 45 412
1925	425–445	2600	8	149	2749	kr 61 001
1926	446–456	1252	8	151	1401	kr 36 313

* Inkludert: *Selt ei gamal fele til Olav Nordbø, Langlim for kr 150.*

** Inkludert: *Til Skien Museum ved Rikard Berge. Ei gamal fele selt for kr 200.*

*** Inkludert: *Ei gamal fele selte eg til Richard Berge for kr. 200.*

soleis var meint som ei oppsummering av verksemda. Truleg har produksjonen av nye instrument vore høgast i dei tidlege åra og så dabba av etter kvart. Reparasjonar og vølingar ligg derimot høgt; 150, som hos Endre som i dei 32 åra han var aktiv gjorde 200. Dette stemmer overeins med det Stor-Endre skriv om felemakarverksemda som ein hobby. Opplysingar frå ein salskatalog frå Ranum (s. 102) kan gje nokre indikasjonar på Stor-Endres inntekter som felemakar.

Om ein som snittpris set kr 100 pr. hardingfele blir den samla inntekta frå 1920 til 1971 på kr 10.000. Det blir ca. kr 25.000 i 2015-kroner berekna ut frå kroneverdien i 1971, det året han truleg slutta som hardingfelemakar. Reparasjonar og vølingar er det sjølvsagt vanskelegare å vurdere, i og med at han ikkje opererer med nokon oversikt, men om ein samanliknar med dei 200 oppføringane etter faren, kan ei forsiktig berekning lande på ca. kr 2.500, noko som i 2015-kroner blir ca. kr 18.000. Dette tyder på at

Nr. 17	Stradivarius modell, bernstingul, fint lakert vakker form	Kr. 35,00
» 18	Maggini modell, rødgul, dobbel rand	» 40,00
» 19	Testore » lys gulbrun, lett sjattert	» 46,00
» 20	Montagnana modell, nottebrun, vakker utførelse, hel bunn	» 46,00
» 21	Ruggeri modell, gyllen rødbrun, slet tre	» 45,00
» 22	Amati » gulbrun, vakker utførelse, hel bunn	» 54,00
» 23	Stradivarius modell, rødgul, sjattert	» 60,00
» 24	Amati modell, rødgul, hel bunn	» 66,00
» 25	Stradivarius modell, mørk rødgul hel bunn, meget vakker	» 75,00

Konsertfioliner, av merket „Tartini“.

Bygget av utsøkt tre, stor tone.

Nr. 38	Stradivarius modell, gulbrun	Kr. 80,00
» 39	Stradivarius » rødgul, hel bunn	» 90,00
» 40	Stradivarius » kastanjebrun, vakker flammert	» 110,00
» 41	Bettis-Stradivarius , gulrød, god kopi	» 125,00
» 42	Guarnerius modell, gulrød, vakker flammert	» 125,00
» 43	Vuillaume » rødbrun, sjattert hel bunn	» 135,00
» 44	Stradivarius modell, rødbrun, vakker flammert, hel bunn, god kopi	» 155,00

Hardangerfeler,

arbeidet av bekjent norsk felemaker.

1	Nr. 55	Godt materiale. Gripbrett og strengeholder innlagt med perlemor ..	Kr. 80,00
2	Nr. 56	Fint, godt materiale. Gripbrett og strengeholder innlagt med perlemor. Hvitt beninnlegg i skruene ..	Kr. 100,00
3	Nr. 57	Fint, lett, godt materiale, fint perlemors innlegg. Hvitt beninnlegg i skruene ..	Kr. 125,00
4	Nr. 58	Fint materiale. Perlemors belegg rundt lokk, hals og bunn, gripbrett og strengeholder. Hvitt beninnlegg i skruene. Meget god ..	Kr. 150,00

Tilbehør for fioliner side 7.

Efterligninger av gamle mesterfioliner.

Ekstra vakre lakkeringer.

Nr. 28	Jacobus Stainer , sortbrun med løvehode ..	Kr. 21,00
» 29	Joseph Klotz , gulbrun, vakker utførelse ..	» 24,00
» 30	Amati , gammelgulbrun ..	» 28,00
» 31	Guarnerius , gyllenrødlig ..	» 35,00
» 32	Nicolaus Amatus , mørk rødgul ..	» 36,00
» 33	Joh. Bapt. Schweitzer , mørk voksgul, hel bunn ..	» 40,00
» 34	Nicolaus Gagliano , mørk voksgul ..	» 60,00
» 35	Ruggeri , gullgul, fin gammel lakkering ..	» 80,00

Konsertfioliner,

lakkert med ren oljelakk efter gammel italiensk metode. Forarbeidet av utsøkt gammelt tre.

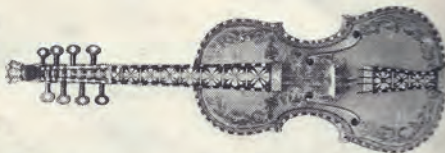
Nr. 45	Stradivarius , rødgul	Kr. 100,00
» 46	Guarnerius , gyllenrød, sjattert	» 140,00
» 47	Stradivarius , mørk, gyllenrød, hel bunn ..	» 180,00
» 48	Guarnerius , gyllenrød, herlig gammel lakkering ..	» 250,00
» 49	Stradivarius , mørkerød, hel bunn, kunstmessig utført	» 350,00

Ekte, gamle fioliner.

Ekte, gamle, brukte fioliner finnes som regel på lager i godt utvalg fra kr. 100.— og oppover til kr. 700.—

Fioliner i $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ og $\frac{3}{4}$ størrelser.

Priser og kvaliteter som fioliner i hel størrelse. Følgende nr. føres på lager: 1, 3, 4, 7, 9, 13 og 14.

4	Nr. 59	Utsøkt materiale. Perlemors innlegg rundt lokk, hals og bunn. Fint perlemors innlagt gripbrett og strengeholder. Fine skruer. Ekstra god ..	Kr. 175,00
---	--------	---	------------

Strenge side 24.

hardingfeleverksemda under Stor-Endres produksjonsperiode gradvis gjeng attende. Noko av forklaringa finn ein i det Stor-Endre fortel i memorandumet, at han pga. andre gjeremål berre hadde høve til å arbeide hardingfeler om vinteren. At Stor-Endre i tillegg omtalar hardingfeleverksemda som ein hobby, tyder på at felemakarverksemda ikkje lenger er hovudinntektskjelda.

Det er lite dokumentasjon å hente på produksjonsutgifter. Dette kan tyde på at sandlandkarane hadde få utgifter i forhold til inntektene i samband med næringa. Som tømrrar og smed var det truleg ein smal sak for Aasmund å lage høveleg reiskap sjølv. Ser ein bort frå innkjøp av ingrediensar til lakk og hornlim, innkjøp av treslag til sargar og noko spesialverktøy, tyder mykje på at dei anten laga brorparten av reiskapen sjølv slik også Vesle-Endre antyda i intervjuet frå 2004, og at dei i tillegg nytta reiskap som hørde garden til, som økser, sager og liknande.

Skal ein samanlikne inntektene frå felemakinga med inntektene frå gardsdrifta blir materialet nokså tynt. Statistisk sentralbyrå har ikkje statistikk som syner bønderens inntekter før år 1968.²⁶ Statistikken for det året kan gje oss ein indikasjon på tilhøva for drifta under Stor-Endre. Sandlandgarden var som nemnd på 18 dekar (mål) dyrka mark, 7 mål innmark og 200 mål utmark. Statistikken for gardsbruk som leveveg i storleik mellom 5,1–20 dekar dyrka mark syner at det i Telemark er 158 personar som eig slike. Inntektene deira blei samla berekna til 1,7 millionar kroner. Det gjev den einskilde eigar ei inntekt på kr 10.759 i kroneverdi i 1968. Den samla hardingfeleproduksjonen til Stor-Endre med snittpris sett til kr. 100 pr. hardingfele, medrekna 150 reparasjonar og vølingar var i 1971-kroner på ca. kr 25.000. Deler ein summen på dei 50 åra han heldt på som felemakar, får ein eit snitt på kr 500 uttrykt i 1971-kroner, så her måtte nok Stor-Endre spe på med andre inntekter. Når det gjeld foreldra til Stor-Endre var økonomien god:

Foreldri hennar (Aasne, altså dottera til felemakaren Endre) var godt stilte økonomisk, og ho og Anne, syster hennar, fekk 10.000 kronur kvar på konto i Seljord Sparebank etter at far hennar døydde i 1926. Broren Endre (Stor-Endre)

26. Norges Offisielle Statistikk A384. Bønderens formue, gjeld og inntekt 1968. Statistisk Sentralbyrå, Oslo 1971.

fekk den same summen i odelsgarden, og det var odelstaksten på heile garden!
(Aasmundtveit: 9)

Enka etter Endre gav altså dei tre borna (Aasne, Anne, og Stor-Endre) til saman kr. 30.000 som svarar då i kroneverdi i 2015 til ca. kr. 777.000. Desse pengane må i stor grad ha kome frå felemakarverksemda. Drifta av felemakarverkstaden må tidvis ha vore ein motor i sandlandøkonomien.

Felemaking som næringsveg

Aasmunds breie tilfang av ulike handverk, set han i kategorien Robert Kloster kallar for «bygdehandverkar», der produksjonen er kjenneteikna av «en individuelt nyansert innsats».²⁷ Kloster utdjuvar omgrepet ved å føye til at næringa utgjer ein type «spesialiserte binæringer drevet i bygdene *for* bygdene»²⁸ og skriver vidare:

Spesialiseringen på ett enkelt område var sjelden, mens kombinasjonen av flere er regel. Vi treffer på bygningsmenn som samtidig var snekkere, bøtkere og naversmeder. Eller grovsmeder som drev med finmekanikk, urmakeri, bøssemåing og messingstøyping. (...) Disse kombinasjonene tyder på at bygdehandverkeren måtte kjempe en hård kamp for å holde det gående. (Kloster 1947: 12)

For sandlandkarane sin del svarar skildringa til det Vesle-Endre fortalte, at felemakinga var ein mellomting mellom binæring og hovudnæring i og med at garden var så oppdelt at avkastinga blei mager. Fleirdrift, til dømes å drive gard og samstundes gjere oppdrag i lokalsamfunnet, var soleis ikkje uvanleg. Det gjeld òg for andre som dreiv med anna handverk. John Erikson Helland (f. 1790) var både gardbrukar og militærmusikar før han blei felemakar. Som tambur i den dansk-norske hær 1807–1812 tenestegjorde han i krigen mot Sverige i 1807. Han kom i svensk krigsfangenskap der han lærte felebygging. Som frigjeven tente han til livsopphaldet som

27. Kloster, Robert: *Håndverksbygden og bygdehandverkeren*, i *Bergens Museums Årbok 1945*, Bergen 1947, s. 6.

28. *ibid.* s. 5

snikkar, treskjerar, felemakar, spelemann, bonde og kjøkemeister i bryllaup (Aksdal 2009: 113). Spelemannen Øystein Langedrag, som òg tenestegjorde i den dansk-norske hær, satt òg i «prisonen», der han lærte seg felebygging og vanleg felespel etter noter (Storesund 1988: 60). Seinare blei feleproduksjon, og i Øystein Langedrags tilfelle, verke som spelemann og treskjerar, viktige for livsopphaldet. Det er nærliggjande å tru at felemaking blei eit spesialhandverk for karar med givnad og auge for detaljarbeid som kravde mykje grannsemd. Men å livnære seg som felemakar var for mange ikkje nok. Felespel var vel utbreitt og det var utan tvil ein marknad i både bygging og vøling, men i regelen var det ikkje nok å basere ein økonomi på om ein dreiv småskala produksjon til grannar i heimbygda. For Aasmund sin del må det difor vere nærliggjande å tru at tanken om å etablere storproduksjon kan ha vore der frå tidleg av. Eit moment som kjem inn i Klosters definisjon av ein bygdehandverkar er at næringa blei driven «i bygdene *for* bygdene». Dette er ikkje så dekkande for verksemda til sandlandkarane. Det store tilfanget av tingsingsbrev syner at dei ikkje berre leverte hardingfeler til heimbygda, men at felene blei spreidde til store delar av landet.

Endrefele som ligg att på garden.

Hardingfela sin posisjon

Trass i at hardingfela i byrjinga av 1900-talet for lengst var blitt å rekne som Noregs nasjonalinstrument, synast interessa for instrumentet å ha vore dalande. Ein detalj frå brevvekslinga mellom Stor-Endre og Christian Rian i firma Olav T. Ranum i Trondheim, datert 3. juni 1927, kan tolkast i denne retninga:

Som De vil ha forstaat vil jeg gjennom mit blad forsøke at gjøre Deres feler enda mer kjendt rundt i landet og idetheletaget (sic.) forsøke at faa interessen (sic.) op for dette vort nationalinstrument. (...)

At dette blir nemnt av Olav Ranum som både dreiv musikkhandel og impresarioverksemd, viser at firmaet har god kunnskap om marknaden for musikkinstrument. Paradoxet er at samstundes som interessa for hardingfela hevdast å vere dalande, har fleire felemakarar alt lenge entra marknaden. I tida mellom 1850–1950 hadde hardingfelemaking spreidd seg til delar av landet som tradisjonelt ikkje hadde vore hardingfeleområder. Soleis finn ein byggjarar på Nordvestlandet, i Agder-fylka, Rogaland, Austlandet, Sør-Trøndelag, Oslo og Oppland. Kvifor er hardingfela på retur når fleire byggjarar peiker mot ei større utbreiing av instrumentet? I dei første tiåra etter 1900 finn det stad ei breiare organisering innan folkemusikken. Lokale spelemannslag blir danna, ikkje primært som samspelslag, men som lokale interesseorganisasjonar for spelemenn innan eit avgrensa område (Aksdal og Nyhus 1993: 77). I 1923 blei Landslaget for Spelemenn (LFS) skipa, mellom anna for å kunne arbeide kulturpolitisk for folkemusikken. Same år arrangerte LFS for første gang Landskappleiken, folkemusikkens årvisse storstemne. Denne organiseringa kan tolkast som ein reaksjon på at det tradisjonelle slåttespelet er på tilbakegang og gradvis må dele plassen med andre musikkformer som alt vesentleg kjem frå bykulturen. Med tilbakegangen skjer also den kulturpolitiske polariseringa mellom slåttespelet og andre musikalske kategoriar. Slåttespelet blir gjort eksklusivt ved at det i aukande grad flyttast ut av stovene og inn i konsertsalen eller til kappleiksarenaen. Andre faktorar er òg med i biletet: Moderniseringa og mekaniseringa av landbruket hadde sidan siste halvta av 1800-talet sett fart på overgangen frå

naturalhushald til pengehushald, medan den sterke auka i folketal og mindre bruk for arbeidskraft i eit stadig meir mekanisert sals-jordbruk, sette fart på masseutvandringa til Amerika og «flukta frå landsbygda» inn til byane og industriarbeidsplassane der. Forbetra kommunikasjon gjer òg påverknaden frå bykulturen sterkare. Nye masseproduserte musikkinstrument, som trekkspel og gitar, og nye musikkjangrar med tilhørande dans gjer sitt inn-tog. Dansemusikken som vi i dag kallar *runddans*, fekk på 1920-talet nemninga *gamaldans* for å skilje den frå nyare dansemusikk som tango og foxtrot. Spreiinga av runddansane fann ikkje berre stad i feledistrikta. Den fann òg vegen inn i dei tradisjonelle hardingfeleområda. Der fekk den ein noko ulik mottaking. På Vestlandet glei den greitt inn mellom anna ved at framstående spelemenn som Ola Mosafinn, Halldor Meland og Lars Skjervheim hadde runddansmusikk på sitt faste repertoar (ibid. 153), medan i Telemark og Valdres var nok skepsisen noko større, sjølv om spelemenn der òg hadde gamaldans på repertoaret (ibid. 154).

Auka distribusjon av trykte notar gjer òg sitt til at musikkutbodet i bygdene blir breiare. Grammofonplater og -spelarar, som entra marknaden rundt 1900, går forut for ei stadig sterkare spreining av ulike musikkjangrar gjennom etableringa av privat kringkastingsverksemd i 1925 og oppstartinga av NRK i 1933, noko som knyter by og land enno tettare saman. I bygdene, som for fullt fekk kjenne effektane av «hamskiftet»; industrialiseringa, urbaniseringa og ein kultur i endring, blei nok hardingfela og slåttspelet alt mindre veva inn i dagleglivet. Samstundes med at det kom til stadig fleire byggjarar, kan nok desse faktorane vere medverkande til at hardingfeleverkstaden gradvis kom til å spele ei mindre viktig rolle som motor i sandlandøkonomien. Soleis er det nærliggjande å trekke den konklusjonen at verksemda på Sandland har følgd den stigande og søkkjande populariteten til hardingfela.

Sluttord

På siste halvta av 1800-talet var det gode tider for hardingfeleproduksjon. Instrumentet var utbreidd og populært, det var nok den vanlege fela òg, men hardingfelas rang som nasjonalinstrument gjev instrumentet ein pro-

minent plass i «kulturlandskapet». Hadde ikkje hardingfela vore so populær, hadde Aasmund truleg ikkje starta opp storskalaproduksjon med tilhøyrande handelsferder. Då hadde han truleg heller ikkje lagt ned arbeid i å lære opp veslebroren Endre, ei heller hatt ei hand med i opplæringa av Stor-Endre, noko som han truleg hadde. Då verksemda sto på sitt høgaste under Aasmund og Endre må verkstaden ha vore eit senter for ivaretaking av marknaden og ein møteplass for spelemenn i og utanfor bygda. At Stor-Endre forenkla produksjonsprosessen er nærliggjande å sjå som ei naudsynt tilpassing i ein stadig trongare marknad, samstundes med at andre verksemder og modernisering av gardsdrift må ha gjeve han betre inntekter. Storskala hardingfeleproduksjon må derimot sjåast som avgjerande for at Aasmund og Endre fekk eit liv i velstand i ei bygd der gardsdrift var den primære inntektskjelda, men kor avkastninga kunne være heller tynn.

Gjenstandar som ligg att på verkstaden

<u>Emne, material og ferdigstilla objekt</u>	<u>Hjelpemiddel</u>	<u>Verktøy</u>
Emnetre til lok og botn.	Innvendige og utvendige sargformer.	Små hoggjarn, skavejarn, knivar, sylar,
Ferdig utarbeidd botn og lok til hardingfeler.	Penn og blekkhus for rosing av feler.	stikksag, lauvsag.
Lok og snekker frå gamle feler og hardingfeler.	Innretting for å lage strengar.	Høvlar, tvingar, strekmått, klubbe,
Emne til snekke og ferdig utarbeidd snekke med løvehovud.	Bereskrin for ferdige hardingfeler.	filer, rasp, passar, skrutrekkar, bor.
Emne og ferdig utarbeidd fingerbrett og strengehaldarar.	Gelatinflak i papirpose merka «Alf Bjerckes fargehandel» for framstilling av lakk.	
Stilleskruar frå emne til ferdig tillaga endeknapp, strengestolar.	Kjemikalier og linolje til felefarging og lakkering.	
Lypdinnar frå emne til ferdig tillaga Hestetagl til feleboge.	Todelt varmekjel til hornlim.	
Beinbitar for innlegg.	Salskatalog frå firma Olaf T. Ranum (viser hardingfeler laga av Stor-Endre).	
Bein- og plastemne for innlegg.		

Tre-emne til sarg.		
Trebitar og muslingskal for perlemorinnlegg, bukke- og reinsdyrhorn for innfelling i felekropp, fingerbrett og strengehaldar.		
Uferdige og ferdige hardingfeler.		
Boge og feleskrin.		
Korpus til vanleg fele for montering av hardingfelelok.		

Litteratur

- Aasmundtveit, Olav: *Minne frå oppvekstári – sjølvupplivde eller meg fortalde* (ikkje utgjeve, utan årstal).
- Aksdal, Bjørn 2009: *Hardingfela – felemakerne og instrumentets utvikling*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag (246 s.)
- Aksdal, Bjørn og Nyhus, Sven (red.) 1993. *Fanitullen – Innføring i norsk og samisk folkemusikk*. Universitetsforlaget (448 s.)
- Bakken, Olav 2001: *Kviteseid Bygdesoge, bind 2, Gardssoga*, Eigi forlag, 1962, datautgåve ved Kjell Eikland (313 s.)
- Birkeland, Frode Følling 2008. *Felemakarar på Nordvestlandet*. Skrift nr. 4, Folkeakademiet for Møre og Romsdal (152 s.)
- Bjørndal, Arne og Alver, Brynjulf 1985. *Og fela ho lét -*. Universitetsforlaget (215 s.)
- Bøe, Olav 2004: intervju i avisa *Varden*.
- Flatin, Tov 1976. *Bygdebok for Seljord, bind 1 «kultursoga»*. 2. uforandra opplag. Seljord Kommune (635 s.)
- Halse, Leif 1973. *Spelemenn på Nordmøre*. Trondheim (211 s.)
- Jonsson, Bengt R. og Solberg, Olav 2011. *Vil du meg lyde. Balladsongare i Telemark på 1800-talet*. Oslo: Novus forlag
- Kristensen, Bjørn Sverre 2014. «Hardingfelene på Sandland». *Musikk og tradisjon* 28 (2014): 84–122.

- Loupedalen, Torjus 1956. *Kviteseid Bygdesoge 1 Ættesoga* Eigi forlag (700 s.)
- Loupedalen, Torjus 1962. *Kviteseid Bygdesoge, bind 2, Gardssoga* (Bakken s. 15) Eigi forlag (420 s.)
- Nisi, Åste 1985. *Kunstnaren Olav K. Venås*. Buen Kulturverkstad (39 s.)
- Oppebøen, Harald 1987. «Sandlandfelene, eit praktverk i norsk felemarkkunst». *Telemark Tidend* 4. april 1987.
- Red. 1983. *Norges kulturhistorie* Bind 5 Oslo: Aschehoug & Co.
- Storesund, Asbjørn 1988. «Bøherad, hardingfelas Cremona» i Halvard Kaasa (red.), *Spel og dans – Folkemusikk og dans i Telemark*. Bø Trykk A/S.
- Øygarden, Arne 1994. «Hardingfela – handverk til hugnad eller veg til for-taping?» i Johan Vaa (red.) *Fjølmanngjenta – Folk og musikk i Vest-Telemark*, Hovudnemndi for Landskappleiken.
- Aabø, Arne T 1994. «Spelemenn i Lårdal» i Johan Vaa (red.) *Fjølmann-gjenta – Folk og musikk i Vest-Telemark*. Hovudnemndi for Landskappleiken.